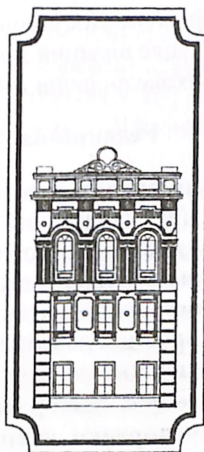

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

ВІСНИК

**Харківської державної
академії культури**

Випуск 4

Збірник наукових праць

Бібліотека ХДАК

№ 438804

Харків – ХДАК

2001

Поступово згадки про Раковського поширюються в історичній літературі. Так, у 1971 р. у Софії була опублікована монографія Філіпа Панаїотова «Сучасники майбутнього» [11]. Автор, мабуть, уперше за багато років говорить про Раковського нейтрально, або, скоріше, доброзичливо, намагаючись у завуальованій формі вказати на значущість його участі в соціалістичному русі Болгарії.

У цьому ж році в СРСР, у Воронежі, була видана монографія Є.І. Співаковського [12], в якій велика глава присвячена діяльності Раковського на Балканах. Автор розглядає його роль у підготовці Балканських соціалістичних конференцій на посаді емісара Міжнародного Соціалістичного Бюро Другого Інтернаціоналу та у кращих традиціях радянської історіографії звинувачує Раковського в опортунізмі і пропаганді дрібнобуржуазної ідеології. Цілком зрозуміло, що сила ідеологічного тиску в Радянському Союзі й країнах Східного блоку зумовила формування майже державного підходу до проблеми соціал-демократичного руху на межі XIX-XX ст. У 70-х рр. у радянській історіографії існують персоналії соціалістів тільки двох типів: ті, які відповідають ідеологічному стандарту КПРС, і ті, що суперечать такому. Подібний вплив ленінсько-сталінської доктрини дуже гостро відчувається в роботі воронезького історика, який, проте, використовує цікаві матеріали румунської преси, зокрема й статті самого Раковського.

З часом дослідницький інтерес все більше й більше розходить з офіційною політичною лінією. Доля Раковського стає предметом вивчення істориків. А.К. Мошану у своїй книзі, що вийшла у Кишиневі [13] та була присвячена історії соціалістичного руху в Румунії, звертає увагу на значення діяльності Кристо Станчева для румунської соціал-демократії. Мошану підкреслює, що саме Раковський став одним із творців соціалістичної партії у цій країні. Втім, щоб у Східній Європі виникли дослідження, які б висвітлювали особистість і діяльність Х.Г. Раковського, знадобилось ще майже десять років.

Першою такою роботою стала опублікована в 1981 р. монографія К. Пінкаса «Реформістська соціал-демократія в Болгарії» [14]. У цій книзі висвітленню позиції Раковського було надано достатньо уваги, але глибокого аналізу його поглядів і діяльності усе ще не було. Автор спробував систематизувати вже відомі раніше факти, явно спираючись на монографії 60-х рр. (особливо на книгу Й. Йотова 1964 р.). Значення цієї роботи було не стільки в історичному аналізі, скільки у факті такого прицільного фокусування наукового інтересу щодо особи Раковського.

Західні історики менш ідеологізовано сприймали особистість Раковського. Вище вже згадувалося про спроби персоніфікованого аналізу, більш поширеного в західноєвропейській і американській історичній науці. У той же час необхідно відзначити, що праці закордонних фахівців, незважаючи на елементи персонального сприйняття історії, також мають значні недоліки. По-перше, біографії в історичній літературі Заходу усе ж значною мірою залишаються прос-

тим набором фактів і не перетворюються у цілісний культурно-історичний портрет. По-друге, «залізна завіса», яка існувала у СРСР, відмежувала країну від кращих досягнень світової культури й науки та, у свою чергу, заважала можливості використання будь-яких радянських джерел у працях західноєвропейських учених. Проте, наявні на Заході матеріали були серйозною основою для наукової діяльності закордонних дослідників. Ця обставина, на фоні постійного посилення інтересу до історії Другого Інтернаціоналу, стала причиною тієї уваги, яку надавали до діяльності Х.Г. Раковського в 60-70-х рр.

У 1967 р. у Нью-Йорці була опублікована велика монографія Джуліуса Браунтала [15], у якій автор на підставі численних джерел досліджує розвиток робочого руху з 1864 по 1914 рр. Серед людей, чий долі так чи інакше розглядає Браунталь, уперше після багатьох років мовчання згадується й ім'я К. Раковського. Автор високо оцінює Раковського, пише про його ерудицію й освіченість. Але у цій праці етнічний болгарин Раковський фігурує як румунський соціал-демократ, а саме болгарський період його життя взагалі не розглядається. Крім того, у монографії Браунтала відчувається очевидна відсутність матеріалів, що знаходилися в радянських і болгарських архівах.

Уже не тільки румунським, але й балканським соціал-демократом називає Раковського відомий західноєвропейський історик Джордж Хоупт, який у своїй об'ємній монографії «Соціалізм і Велика війна: Крах II Інтернаціоналу» [16] зупиняється на значенні його «розумного» соціалізму для розвитку балканських соціал-демократичних партій. Хоупт, як і Браунталь, високо оцінює особистість Раковського, пише про його широку популярність у Західній Європі на початку XX ст. На жаль, його згадування про Раковського фрагментарні й не підкріплені ніякими болгарськими документами.

Зростання інтересу до радянської історії, зокрема до особистості Раковського, численні згадки про ім'я останнього в наукових виданнях і монографіях – усе це сприяло тому, що зрештою відомий французький історик Френсіс Конт [17] написав велику монографію, безпосередньо присвячену діяльності К. Раковського. Цікаво, що саме ця книга Конта, опублікована в 1978 р., стала першим завершеним історико-біографічним дослідженням про Раковського і у країнах колишнього СРСР, і за кордоном. Ця монографія, як і більшість вітчизняних пізніших видань, стосується, головним чином, радянського етапу життя Раковського, мало торкаючись його діяльності на Балканах.

Таким чином, до початку 80-х рр. у радянській й закордонній історіографії практично одночасно сформувалося прагнення до підготовки узагальнюючих робіт, присвячених вивченню особистості й політичної спадщини Раковського. Цей збіг виглядає дивовижно і потребує поглибленого аналізу. Очевидно, що як весь цивілізований світ очікував зримих пере-

творень і усвідомлював неможливість подальшої взаємодії за умов жорсткого протистояння соціалістичного й капіталістичного блоків, так і історична наука в питаннях політичної історії потребувала нових форм самовираження й інтенсивного міжнародного наукового співробітництва. Питання новітньої історії, які могли тим або іншим чином спровокувати загострення політичних конфліктів, або ж просто стати робочим інструментом для певних ідеологічних компаній, потребували адекватного наукового вирішення. Тому природно, що зміни, які відбулися у СРСР, загальна демократизація суспільства й розпад соціалістичної ойкумени, зумовили процеси наукової інтеграції. Особа Х.Г. Раковського стала предметом вивчення величезної кількості істориків у СРСР, Болгарії, Румунії, пізніше в Україні й, нарешті, у Західній Європі. Крім видання спеціальних монографій, цілком присвячених аналізу політичної позиції і діяльності Раковського, стали проводити спеціалізовані наукові конференції й круглі столи. Проте основою для цих наукових пошуків, тієї точкою відліку, від якої відштовхується й нині будь-який сучасний фахівець, стала історіографія та науковий досвід (позбавлений ідеологічних домислів й популістського лушпиння), що більше шести десятиліть накопичувався у вітчизняній і закордонній історичній науці.

ПРИМІТКИ

¹ Х.Г. Раковський був рішучим захисником конфедеративного устрою СРСР і як голова РНК України вимагав для Радянської Української республіки свободи зовнішньої політики й торгівлі. І.В. Сталін, навпаки, був ініціатором автономного устрою Союзу, який лише завдяки В.І. Леніну було названо федералістським, та рішучим ворогом часткової самостійності України.

² Жорж Клемансо – прем'єр-міністр Франції у 1906-1909, 1917-1920 рр.; Джеймс Рамсей Макдональд – один із засновників й лідерів лейбористської партії Великобританії. У 1924 і 1929-1931 рр. прем'єр-міністр Великобританії.

³ 31 травня 1934 р. Х.Г. Раковський був призначений на посаду заступника голови Вченої медичної ради й начальника Управління наукових інститутів Наркомздора РРФСР.

⁴ Кристо Станчев – справжнє ім'я та прізвище Х.Г. Раковського.

⁵ Кристо Станчев був представником центристської (або, як він сам говорив, «примирненької») течії Другого Інтернаціоналу. З цих позицій він виконував свою місію об'єднувача соціалістичних сил Болгарії в 1911 р. Взагалі, діючи як центрист, він багато в чому визначив специфіку розвитку соціалістичних сил на Балканах, оскільки був одним із найвпливовіших (якщо не найвпливовіший) представник балканської фракції міжнародної організації соціалістів.

⁶ Болгарська робоча соціал-демократична партія (тісних соціалістів), або БРСДП (т.с.) – партія лівого ортодоксального напрямку в соціал-демократичному русі Болгарії. Ідейно була близькою до РСДРП.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Геронский Г.И. Раковский. – Л.: Изд. губкома при Ленинградском губисполкаме, 1925. – 77 с.
2. Полярний Л. Християн Георгійович Раковський. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 24 с.
3. Сверчков Д. На бойовій чорті: До п'ятдесятиріччя Християна Юрійовича Раковського. – Х.: Державне видавництво, 1926. – 48 с.
4. Lorvin L. Lewis. *Labor and internationalism.* – New York: The macmillan company, 1929. – 192 p.
5. Шнитман А.М. Из истории русско-болгарских марксистских связей в 1910-1912. – Мурманск: Мурманский гос. пед. ин-т, 1962. – 69 с.
6. Шнитман А.М. Из истории интернациональных связей В.И. Ленина с революционным рабочим движением в Болгарии (1896-1923). – Мурманск: Мурманский гос. пед. ин-т, 1967. – 477 с.
7. Бирман М.А. Тесняки и руководство II Интернационала. Раскол болгарской социал-демократии в 1903 г., образование БРСДП (тесных социалистов) и Международное Социалистическое Бюро // Учен. зап. ин-та славяноведения. – М.: Наука, 1966. – Т. 30: Национально-освободительное движение южных славян. – С. 171 – 180.
8. Исусов М. Революционното профсъюзно движение в България (1903-1912 г.) Кабинет за история на профсъюзното движение в България. – София: Профиздат, изд-во на // ЦС на профсъюзите, 1962. – 229 с.
9. Йотов Й. Из борбите на тесните социалисти против опортюнизма на Втори Интернационал. – София: Изд-во на Българската комунистическа партия, 1964. – 195 с.
10. Йотов Й. Центризъмът в Българското социалистическо движение 1905-1920. – София: Изд-во на БКП, 1969. – 422 с.
11. Панайотов Филип. Съвременници на бъдещето. – София: Народна младеж, 1971. – 180 с.
12. Спиваковский Е.И. В.И. Ленин и борьба за единство рабочего движения на Балканах в дооктябрьские годы (1910-1915 гг.). – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 1971. – 98 с.
13. Мошану А.К. Рабочее и социалистическое движение в Румынии (1907-1914 гг.). – Кишинев: Штиинца, 1974. – 362 с.
14. Пинкас К. Реформиската социалдемократия в България: Идеология, политика, организация 1903-1917 гг. – София: Партиздат, 1981. – 271 с.
15. Braunthal Julius. *History of the international 1864-1914.* – Volume I. – New York, Washington: Thomas Nelson and Sons, Ltd, 1967. – 393 p.
16. Haupt G. *Socialism and the Great war. The collapse of the second international.* – Oxford: At the Glarendon press, 1972. – 270 p.
17. Conti F. *Un revolutionnaire – diplomate: Christian Rakowskij. L'Union Sovietique et L'Europe (1922-1941).* – Paris: Montot Editeur, 1978. – 355 p.

УДК 908 (477.54)“16/17”

М.О. МАЛИНОВСЬКИЙ
**ІСТОРІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
У ТВОРАХ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА**

Розглядаються діяльність Г.Ф. Квітки-Оснoв'яненка як краєзнавця, своєрідність його концепції історії Слобідської України.

Земля Слобожанщини дала немало видатних особистостей. Серед них – Григорій Федорович Квітка-Оснoв'яненко – відомий літератор, фундатор нової української прози, видатний культурно – громадський діяч першої половини ХІХ ст. Походив з давнього, авторитетного в краї роду. Батько письменника був знаною, шанованою людиною, приймав у своєму маєтку в Оснoві філософа Г. Сковороду, отамана Чорноморського козачого війська А. Головатого та ін. Рід Квіток пишався, що їх гостями свого часу були Петро І і Олександр І.

Вся активна і різноманітна діяльність Г.Ф. Квітки-Оснoв'яненка була пов'язана з Харковом, у якому на початку ХІХ ст. відбулися великі зміни: відкрився університет – перший на підросійській Україні, розгорнулася видавнича діяльність, активізувалось театральнo-музичне та літературне життя. Майбутній письменник занурився у громадськo-культурний рух: він був одним із засновників у Харкові Благодійного товариства, інституту шляхетних дівчат, постійного театру, перших на Україні періодичних видань тощо. Крім того, займав відповідальні посади на дворянській службі: предводителя дворянства Харківського повіту, совісного судді, голови Харківської палати карного суду. Все це сприяло вивченню глибокої сутності суспільних явищ і процесів, відбилосся на його творчості.

Постаті та літературно-історичній спадщині Г.Ф. Квітки-Оснoв'яненка присвячена значна література, однак його концепція історії Слобідської України все ще висвітлена недостатньо [1]. Літературну діяльність Г.Ф. Квітка-Оснoв'яненко розпочав у зрілому віці, зі сформованими поглядами і переконаннями. Для його суспільно-політичних поглядів характерні просвітницькo – помірковані ідеї, віра в благотворність освіченого абсолютизму, в можливість удосконалення суспільства.

Розвиток нової української літератури на початку ХІХ ст. характеризувався певним синкретизмом, взаємовпливами різних літературних напрямів, зокрема просвітительського реалізму, сентименталізму, преромантизму, романтизму. В творах Г.Ф. Квітки-Оснoв'яненка також знаходимо особливості цих напрямів при провідній ролі просвітительської ідеології. Письменник неодноразово критикував романтизм, але, сприйнятливий до усього нового, не міг не зазнати значного впливу його ідей. Наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. у багатьох країнах, зокрема на Україні, посилюється інтерес до історії свого народу, його фольклору та етнографії. Просвітительськo-раціональна кон-

цепція, згідно з якою історія розглядалась як розвиток від варварства до цивілізації, зазнала конкретизації та уточнення. Історичне минуле перестали вважати періодом виключно «темряви і варварства», почалась його естетизація, літературно-художнє відтворення своєї історії народною мовою. Усі ці процеси сприяли зверненню Г.Ф. Квітки-Основ'яненка до історичної проблематики, при цьому він занадто самокритично ставився до своїх досягнень у цьому напрямі: «История не моя часть . . .» – писав він М. Максимовичу [2]. Потрібно зважити на те, що в родині Квіток здавна цікавилися історією, зберігалися документи, родинний літопис, сімейні перекази, легенди тощо. Рідний дядько письменника І.І.Квітка був відомим харківським краєзнавцем, збирав рукописні матеріали, склав «Записки о Слободских полках с начала поселения до 1766 года» [3]. Цю роботу за власні кошти видав Г.Ф.Квітка-Основ'яненко, сам цікавлячись історією, уважно стежив за слідницькою діяльністю дядька.

Перші звернення письменника до історичної проблематики датуються початком 1830-х рр. У 1831 р. він надсилає М. Погодіну план роману про спробу підпоручика В.Я. Мировича здійснити у 1764 р. двірський переворот, посадивши на престол принца Іоанна. Ці матеріали свідчать про зацікавлення письменника таємницями царського двору, ставлення різних соціальних груп до існуючої системи правління, проявів самозванства і царборства. Симптоматично, що Мирович, який виступив проти Катерини II, відомий як марнотратник та кар'єрист, зображається Г.Ф. Квіткою-Основ'яненком досить співчутливо; це свідчення занепокоєння письменника станом управління країною і розуміння необхідності його вдосконалення.

У кінці 1830-х – на початку 1840-х рр. посилюється інтерес письменника до історії і тогочасного становища Слобожанщини. З початком виходу в 1838 р. газети «Харьковские губернские ведомости» він вміщує в ній низку праць, присвячених історії регіону, питанням розвитку економіки, торгівлі тощо («Основание слободских полков»), «О Харькове и уездных городах Харьковской губернии», «Театр в Харькове»). Пізніше Г.Ф. Квітка-Основ'яненко переробив частину цих праць і опублікував їх у вигляді статей у петербурзьких та московських журналах, але деяка частина матеріалів більше ніде не передруковувалась, зокрема і в зібраннях творів. Серед інших робіт на історичну тематику, створених у цей період, варто назвати «Головатый»(1839 р.), «Предания о Гаркуше»(1842 р.), «1812 год в провинции»(1843 р.), «Основание Харькова. Старинное предание.»(1843 р.), «Татарские набеги. Выдержки из памяти» (1844 р.).

У своїх творах Г.Ф.Квітка-Основ'яненко, як письменник-просвітник, не ідеалізував історичне минуле, розглядаючи його як епоху неупорядкованості та стихії. Історія, як стихійний процес, вважав він, позбавлена самоцінності, того чи іншого внутрішнього сенсу і тільки ідея «освіченого абсолютизму» надає їй необхідної доцільності. Історичний прогрес, у розумінні письменника, полягав

в унормуванні суспільного життя, загальнокультурному розвитку цивілізації. Національно-історичний колорит Г.Ф. Квітка-Основ'яненко вважав дивною, будучи переконаним, що особливе приречене на підпорядкування загальному. Водночас при цьому письменник підкреслював, що національно-історичні особливості гідні художнього зображення, можуть бути джерелом натхнення.

Важливою особливістю історико-белетристичної прози Г.Ф. Квітки-Основ'яненка є широке використання етнографічних та фольклорних матеріалів; не випадково відомий учений-етнограф М.Сумцов назвав його одним із найвидатніших українських етнографів 30-40-х рр. XIX ст., стараним і сумлінним, знавцем життя різних верств населення Харківської губернії [4]. Фольклор сприяв демократизації художньо-історичних творів митця, співчутливому ставленню до народних мас. У творах відчуваються преромантичні ідеї «природного стану», що об'єктивно суперечило просвітницькому абсолютизму. Слід відзначити прагнення письменника осягнути історичну детермінованість характеру своїх героїв, він торкається питання про український національний характер та його особливості. Однак зображення української ментальності переважно в добродушно-гумористичному плані не давало можливості митцеві глибоко розкривати складні історичні та соціальні проблеми. Загалом слід визнати, що передати характерні особливості тієї чи іншої епохи Г.Ф. Квітки-Основ'яненку вдавалося не завжди через його прагнення обмежитися відтворенням конкретного переказу, випадку чи долі людини. Характерно те, що він розглядав історію через призму сучасних йому ідей, що було притаманне просвітительській літературі.

У своїх творах Г.Ф. Квітка-Основ'яненко висловив точку зору з вузлових питань історії Слобідської України, створивши своєрідну її концепцію. Коротко торкаючись стародавньої історії Слобожанщини, письменник наголошував, що її територія була заселена вже в перші століття нашої ери, а, може, й раніше, потім входила до складу давньоруської держави – Київської Русі, свідченням чого є численні городища, скарби давніх монет тощо. Нашестя татаро-монголів змусило населення краю рятуватися за Дніпром [5].

Особливо цікавили Г.Ф. Квітку-Основ'яненка питання залюднення Слобожанщини, заснування населених пунктів, зокрема Харкова, роль у цих процесах його предків, боротьба слобожан проти нападів кримських татар. Серед причин переселення українців з Наддніпрянщини письменник перш за все називав релігійні утиски з боку поляків, але натякав і на інші їхні «стиранства». Початок масового заселення Слобожанщини письменник без необхідних аргументів пов'язував з 1646 р. У його творах яскраво описані природні багатства – родючі ґрунти, ліси, ріки, які вабили переселенців, сприяли прискореному розвитку краю. Однак при цьому письменник припускається багатьох хронологічних помилок, а також тверджень, які не підтвердилися подальшими науковими дослідженнями (щодо іділічних відносин простих переселен-

ців та їх панів, довільного вибору місць поселень слобід тощо) [6]. Одночасно, використавши сімейний переказ, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко намагався відтворити історію свого роду, стверджуючи, що його предок Андрій Квітка, прийшовши з-за Дніпра, заснував спочатку село Основа, а потім, закличавши інших переселенців, і Харків у 1646 р. Ще Д.І. Багалій аргументовано довів безпідставність подібних тверджень, їх невідповідність історичним документам [7]. Стосовно життя переселенців, то письменник яскраво, майстерною рукою митця, показав постійну загрозу з боку татар, їх руйнівні напади на Слобожанщину, заходи населення по організації оборони краю через утворення козацького війська, будівництво оборонних споруд. При цьому митець зображав не тільки трагічні моменти боротьби з нападниками, а, широко використовуючи анекдоти, показував і трагікомічні епізоди – два брати попали в полон через свою ввічливість і нестриманість, підпомічники, виконуючи наказ татарина, без його нагляду слухняно йшли в полон до Криму тощо. Показово, що героями Квітчиних анекдотів є переважно представники простого народу – селяни, підпомічники, що відбиває зневажливе ставлення козацької верхівки до народних низів, а не тільки характерну схильність українців до гумору та насмішок над собою.

Особливу увагу приділяв Г.Ф. Квітка-Основ'яненко періодові існування слобідської автономії, висвітлюючи його різними засобами. Так, у нарисі «О слободских полках», написаному на основі офіційних і напівофіційних документів, топографічних описів Харківського намісництва, відображено устрій слобідських козацьких полків, їх участь у боротьбі з татарами, шведами, а також із внутрішніми ворогами царизму, зокрема гетьманами, що прагнули до відокремлення України від Росії. Цінність слобідського козацтва письменник бачив передусім у його вірному служінні Російській державі і самодержавству. Всіляко підкреслюються милості царів, що й стали основами слобідської автономії. Ці питання, але переважно в поблагливному тоні, з використанням переказів та анекдотів, висвітлюються і в белетризованому нарисі «Татарские набеги»: (слобожанам) «... как дома дела мало, напугали соседей, так их берут уже куда надобность укажет. С прочими – другими ходили на Дон Булавина усмирять, под Полтавою били шведов знатно, с пресветлейшим царем Петром Великим были в Персии, колотили турок, когда случались войнь» [8]. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко неодноразово підкреслював благотворний вплив Росії, її культури на Слобожанщину. Але в його творах є й протилежні факти, зокрема переповідається анекдот про писаря з Росії, який на прохання слобожанина склав листа від імені померлого козака; коли ж цей лист був визнаний недостовірним, слобожанин розлютувався: «Что-то москаль! ... И деньги взял, и горелку выпил, да таки и одурил. Сказано – москаль!» [9]. Такі приклади свідчили про часом непрості стосунки українців з росіянами. Ще характерніший випадок зображений у відомому художньому творі «Панна сотниковна.

Истинное предание», на написання якого митця наштовхнув короткий запис у родинному літописі про те, що у 1732 р. два російських офіцери Генштабу, прислані для проведення перепису слобідських полків, намагалися згвалтувати доньку таранівського сотника, яка, рятуючи свою честь і гідність, змушена була заколотися себе ножом. Факти брутальної поведінки, зневажливого ставлення до українців з боку російських офіцерів, чиновників та інших були поширеним явищем, знайшли підтвердження в подальших дослідженнях. У творах письменника достовірно передаються деталі старовинного побуту слобожан, їхні звичаї тощо. При цьому характерна ідеалізація відносин панів і підданих козацької старшини та народних низів. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, прихильник просвітницьких ідей щодо відношення цілого і частин і необхідності загального унормування, по суті позитивно оцінив ліквідацію автономії Слобожанщини, скасування козацьких полків: «Таких бравых и храбрых молодцов зачем оставляют казаками? Переименовали и переделали их в гусары... Одно и то же, одна удаль, одна думка...» [10].

Велику зацікавленість письменника викликали процеси і тенденції розвитку Слобожанщини наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.; у деяких творах помітне протиставлення цього періоду попередньому, що було характерне для просвітників. Також впадає в очі суперечливість підходів і оцінок Г.Ф. Квітки-Основ'яненка: якщо в одних творах ми спостерігаємо захоплені оцінки досягнень слобожан в економіці і культурі, то в інших знайшли відображення і негативні суспільні явища – зловживання, хабарництво представників влади, що викликали різні прояви незадоволення народу, духовна убогість і аморальність багатьох представників «верхів» суспільства. Як і при висвітленні попередніх періодів, письменник застосовує різні прийоми і форми. Одні твори написані на значній джерельній базі, з залученням офіційних документів, статистичних матеріалів, спогадів тощо. Так, у статті «Город Харьков» на основі статистичних матеріалів подається характеристика Харкова у 1780 р. (на час створення намісництва) і в 1837 р.: кількість адміністративних і приватних будинків, жителів, їх заняття. Наводяться дані щодо ярмаркової торгівлі (асортимент товарів, обороти тощо), характеризуються навчальні заклади (особливо детально – колегіум), театр, бібліотека, повідомляється про відвідання міста особами імператорської сім'ї. Стисло описується Харківський повіт [11]. Високу оцінку дослідників одержала праця Г.Ф. Квітки-Основ'яненка «История театра в Харькове». Це своєрідні мемуари, в яких яскраво і змістовно показані шляхи розвитку театральної справи в Харкові, репертуар, ставлення до театру громадськості [12]. Цей твір широко використовується в дослідженнях з історії української культури. Крім таких праць дослідницького характеру, письменник створив низку творів, де описав сучасне йому життя Слобожанщини в романтично-піднесеному тоні: «Пошел везде порядок, устройство, закон защищает каждого, начальствующие наблюдают, чтоб долж-

ностные не дремали и делали свое дело... От того-то нам теперь так привольно жить.» «Хорошо нам, харьковцам, жить в нынешнее время! Словно по поговорке: живем, как у Христа за пазушкой. Собственность каждого неприкосновенна, свобода в занятиях никем не стесняема». Харкову неодноразово письменник складає просто гімн: «Да, город Харьков отличен от многих губернских городов... Прелесть! Улицы ровные, чистые, прямые, публичные здания великолепны; частные дома красивы, милы.» Високо оцінено харківську публіку: «... Рассуждения здравые, прямые, судят, рядят о музыке, литературе, произведениях искусств» [13]. Але в інших творах, у листуванні, часто подано протилежні оцінки: «Вижу обезьян много, но, к сожалению, людей мало, и по расположению душевному с ними обращаюсь»; «... шумная, рассеянная и глупая жизнь отнимала время помыслить о чем-нибудь хорошенько. Всегда в большом занятии, а ввечеру вспоминая, найдешь, что ничего не делал, кроме пустого болтанья, а по большей части злословия» [14].

Г.Ф. Квітка-Оснoв'яненко бачив у житті Слобожанщини цього періоду не тільки досягнення, а й суттєві суперечності. Зокрема у нарисі «Куп'янський самозванець» проблеми народу і правителя, царборства і самозванства розглядаються на місцевому, слобожанському матеріалі. Монархічні погляди письменника не заважали йому бачити страждання і незадоволення народу, різні форми його протесту, іноді й анекдотичні. Куп'янський п'яний піп сприйняв збіглого, обірваного солдата за Петра III і, зібравши прихожан, велічав його царем, а солдат став обіцяти різні полегшення для народу і вимагати «подношений». Більшість селян зробили вигляд, що повірили самозванцеві, сподіваючись поліпшення свого становища, але, зрозумівши обман, не стали захищати новоявленого «імператора» від гусар. Більш глибоко соціальні конфлікти аналізує письменник на основі народних переказів, спогадів у преромантичному драматизованому нарисі «Предання о Гаркуше». Показані утиски народу з боку представників місцевої влади (перш за все в діях городничихи) і деяких поміщиків. З симпатією змальовано образ борця за справедливість, захисника бідних, прототипом якого була реальна особа – Семен Гаркуша. Зібравши загін, він у 1772-1784 рр. на Лівобережній Україні і Слобожанщині нападав на тих багатієв, які особливо пригнічували народ. На відміну від своїх попередників (В. Наріжного, О. Сомова та ін.), Г.Ф.Квітка-Оснoв'яненко намагався показати благородні наміри С. Гаркуші, але при цьому, керуючись просвітницькою ідеологією, різко негативно оцінював методи його боротьби. Складається враження, що письменник прагнув попередити верхи суспільства про можливість посилення народних виступів у майбутньому, якщо не вдосконалити систему управління, не викоринувати зловживання.

Певне значення має повість «1812 год в провинции», написана на основі перш за все власних вражень письменника. Хоча місце дії чітко не названо, але посилення на близькість Малоросії, Дону тощо говорить сама за себе, тим

більше що йдеться про явища типові, характерні. Провінційна дійсність зображена в безпосередньому зв'язку з ходом війни з Наполеоном. Показані зміни в суспільній психології і моралі різних верств населення, поступове пробудження народу, наростання патріотичних настроїв, суперечливу в своїй непослідовності політику можновладців, підкреслюється необхідність керівництва масами з боку дворянства.

Особливе місце в творчості Г.Ф. Квітки-Основ'яненка посідає стаття «Українць», яка свідчить про шире зацікавлення письменника етнічними процесами на Слобожанщині, обізнаність у проблемах етнографії у цілому. Українцями він називає слобожан, підкреслюючи, що спочатку вони мали з малоросіянами одну мову і звичаї, але потім під впливом контактів з росіянами і інших обставин розвинулися нові тенденції і сталися великі зміни. Серед рис характеру слобожан відзначаються законослухняність, прагнення до знань, схильність до мистецтв, охайність, ввічливість та ін. Письменник стверджував, що зміни в мові призвели до того, що слобожани не розуміють багатьох малоросійських слів. Ще М.Ф. Сумцов поставив під сумнів це твердження, указавши, зокрема, на мову творів самого Квітки. Цікаві спостереження письменника щодо особливостей одягу слобожан, його еволюції; подальші наукові дослідження підтвердили їх справедливість. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко зупинився на обрядах слобожан, особливо весільних. Він слушно вказав на тенденції витіснення на Слобожанщині української мови російською (перш за все у великих містах), відхід від фольклорних традицій. Слід відзначити, що такі факти не викликали у нього негативного ставлення чи заперечень [15].

Загалом концепції історії Слобідської України, створена визнанням майстром художнього слова, мала велике значення для свого часу. Об'єктивний зміст творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка значно ширший від висловлених у них віроповіданських положень. Письменник яскраво змалював героїчні і трагічні сторінки історії рідного краю, підкреслюючи волелюбність і мужність широких верств населення Слобожанщини. Такий матеріал в умовах першого етапу національного відродження об'єктивно сприяв піднесенню національної самосвідомості, самовизначенню українців як етнічної спільноти.

Сьогодні проблема самовизначення українців набула нового змісту. Відтак постає необхідність звернення до найвизначніших надбань вітчизняної культури, їх осмислення і систематизації. З огляду на це давно назріло завдання зібрати і перевидати розкидані в періодиці 30-х – 40-х рр. XIX ст. праці Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, які в подальшому не перевидавалися, давно стали бібліографічною рідкістю, зробити їх доступними для широкого загалу. Це водночас полегшить їх аналіз із застосуванням теоретико-методологічних прийомів сучасної суспільної науки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Возняк М.Г. *Квітка-Оснoв'яненко: Життя і творчість*. – К., 1946; Зубков С.Д. *Григорій Квітка-Оснoв'яненко: Життя і творчість*. – К., 1978; *Історія української літератури: (перші десятиліття ХІХ століття)*. – К., 1992.
2. *Квітка-Оснoв'яненко Г. Твори: У 8-ми т. Т. 8*. – К.: Дніпро, 1970. – С. 190.
3. Кравченко В.В. *Нариси з української історіографії епохи національного Відродження: (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.)*. – Х.: Основа, 1996. – С. 86.
4. Сумцов Н.Ф. Г.Ф. *Квитка как этнограф // Киев. старина*. – 1893. – Вып. 12. – С. 190, 191, 214.
5. *Квітка-Оснoв'яненко Г. Твори: У 8-ми т. Т. 7*. – К.; Дніпро, 1970. – С. 35, 340.
6. *Там само*. – С. 35–37, 339–340.
7. Багалей Д.И. *Исторические повести и статьи Гр. Фед. Квитки // Сб. Харьков. историко-филолог. о-ва*. – 1913. – Т. ХХ. – С. 461–462.
8. *Квітка-Оснoв'яненко Г. Твори: У 8-ми т. Т. 7*. – К.; Дніпро, 1970. – С. 390–391.
9. *Там само*. – С. 386.
10. *Там само*. – С. 391.
11. *Квитка-Оснoв'яненко Г.Ф. Город Харьков // Современник*. – 1840. – Т. ХХ. – С. 100–145.
12. *Квітка-Оснoв'яненко Г. Твори: У 8-ми т. Т. 7*. – К.; Дніпро, 1970. – С. 61–77.
13. *Там само*. – С. 410, 337, 170, 172.
14. *Квітка-Оснoв'яненко Г. Твори: У 8-ми т. Т. 8*. – К.; Дніпро, 1970. – С. 106–110.
15. *Квитка-Оснoв'яненко Г.Ф. Украинцы // Современник*. – 1841. – Т. ХХІ. – С. 85.

Надійшла до редколегії 16.07.2001 р.

УДК [7.097+ 778.5]=111 (048.83)

З.І. АЛФЬОРОВА

ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО МАС-МЕДІЙНОГО ПРОСТОРУ (АНГЛОМОВНА ЛІТЕРАТУРА З ПРОБЛЕМИ)

Аналізуються дослідження другої половини ХХ – початку ХХІ ст., присвячені проблемі формування сучасного інформаційного простору.

Одним з найважливіших показників рівня цивілізованості сучасної держави є ступінь розвитку її інформаційного простору (або, як прийнято вживати це поняття в англomовній літературі: «mass-media», мас-медійний простір). У третьому тисячолітті на зміну техногенній цивілізації прийде інформаційна, і саме міра розвитку інформаційного простору поступово ставатиме сумарним показником розвиненості країни. У різний час цю роль відігравали окремі фактори, а нині таким чинником є рівень досконалості інформаційної сфери. Не секрет, що вже окреслені деякі контури світового інформаційного простору та виявлені лідери, які прагнуть досягти безперечного інформаційного домінування у світі.

Так, навесні 1997 р. в Йоганесбурзі (ПАР) на Міжнародному форумі з питань інформаційної політики США висунули глобальну інформаційну ініціативу щодо створення світового інформаційного простору на технологічній основі Internet, а висунення у 1998 році Президентом США Б.Клінтоном ініціативи стосовно митних та податкових привілеїв для торгівлі через Internet свідчить про наміри бути першими і в цій сфері.

Насьогодні яскраво вимальовується деякий дисбаланс розвитку мас-медійного простору. Про це, наприклад, йшлося на міжнародних конгресах з питань масової комунікації в 1990 р. у Дубліні (Ірландія) і в 1992 р. в Сан-Пауло (Бразилія).

Аналіз двох доповідей, підготовлених на замовлення ЮНЕСКО [1; 2], доводить, що розвиток мас-медійної сфери у світі серйозно випереджає зростання економіки – приблизно 5 % і 3 % відповідно; найпотужніші інформаційні агенції АРІ (США), Reuters (Велика Британія) та AFP (Франція) – контролюють 80 % ринку міжнародних новин; з 30 найпопулярніших та впливових газет 9 виходять в Японії, 10 – у Китаї, 6 – країнах ЄС, по одній – в США, Південній Кореї і Росії. Наявною стає негативна тенденція одноосібного домінування в мас-медійному просторі.

Вивчення стану, тенденцій розвитку та вироблення засобів протидії негативним тенденціям стало дослідницькою метою як фахівців мас-медійної сфери, так і потужних національних та міжнародних фондів та організацій.

Масив англійських досліджень мас-медійного простору за останнє десятиліття умовно можна поділити на такі групи:

- література, яка осмислює розвиток інформаційного простору як інструмент демократії, або навпаки, як інструмент протидії демократичним нормам;
- література, яка присвячена проблемам збереження національної ідентичності в період глобалізації мас-медійної сфери;
- література, яка досліджує процеси перерозподілу ринків у зв'язку з формуванням глобального мас-медійного простору;
- література, яка аналізує місце окремих національних мас-медійних сегментів у структурі глобальної мас-медійної системи.

Безумовно, весь комплекс англійських досліджень останніх років виділяє кілька аспектів формування світового інформаційного простору. Серед них : культурологічний, економічний, правовий, етичний аспекти. Практично відсутня література з осмислення психологічного впливу процесів глобалізації мас-медійної сфери на населення планети, системного характеру формування інформаційного простору (тобто включення в його контекст не тільки телебачення та новітніх супутникових і кабельних системи, але й кінематографу, відео, тощо).

Для багатьох англійських досліджень [3; 4; 5; 6] базовою стала думка

Ю. Хабермаса про формування суспільної сфери (або, як визначає сам Хабермас «ситуації ідеальної мови»), яка виступає зоною дискурсу, що є місцем дослідження ідей і формування суспільної думки. Ця суспільна сфера, за Хабермасом [7], повина бути вільною від обмежень як з боку національних урядів, так і з боку панівних сил економіки. Саме цією сферою більшість дослідників вважає мас-медійний простір майбутнього, оскільки Хабермас займався питанням структури і функціонування ЗМІ в суспільній сфері.

Дж. Баудрілард [5] зазначає, що думка щодо «незалежності» суспільної сфери від бізнесових структур та контролю національних урядів дещо утопічна, адже саме бізнесові стратегії масової культури «ловлять на гачок» більшість аудиторії, яку цікавлять перш за все розваги, а не традиційні національні цінності, або дискусії про політичну культуру окремих держав. «Екстаз від комунікації» є саме цим «гачком», і формування світового мас-медійного простору залежить від можливості широкої аудиторії задовольнити свої гедоністичні потреби.

Література, яка осмислює розвиток інформаційного простору як інструмент демократії, або навпаки, як інструмент протидії демократичним нормам, висвітлює такі аспекти цієї проблеми:

- місце ЗМІ в структурі суспільства;
- взаємовідношення ЗМІ та влади;
- вплив ЗМІ на формування суспільної думки щодо демократичних цінностей суспільства, пропаганду (або антипропаганду) цих демократичних цінностей.

Так, в дослідженнях кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. доводиться, що більшість ЗМІ в демократичних суспільствах (насамперед в США) є інструментами демократії [8; 9; 10]. У той же час деякі дослідники, наприклад з Інституту гуманітарних досліджень Аспена в Квінстауні (США), висловлювали побоювання, що потужна комерційна культура країни може зруйнувати або перекрити розвиток поліфункціональної політичної культури, і рекомендували ЗМІ виробити помірковану, нецинічну та виважену політику щодо взаємовідношень між ЗМІ та владою, між ЗМІ та електоратом [11].

Локальні дослідження формування мас-медійного простору та існування в ньому суспільних спільнот переважно перебувають у площині відомих концептів Маклюєна, Тоффлера та Хабермаса, головною тезою яких є думка про те, що завдяки новим засобам комунікації здійснюється об'єднання людства в єдину суспільну спільноту. Це свідчить про народження нової цивілізації планетарного масштабу – інформаційної цивілізації, в основі якої будуть лежати загальнолюдські культурні цінності [12; 13; 14].

На користь реалізації вказаних концептів свідчать дослідження новітніх технологічних засобів інформації, мас-медійних технологій. Так, у своєму

дослідженні Ігіел де Сола Пул зазначає, що поява супутників та супутникового ТБ, а також кабельного ТБ нової формації, фізично підірвало національний характер державного телебачення багатьох розвинених країн і стало новим фактором у подальшому майбутньому системному розвитку світового мас-медійного простору [8]. Елі Ноам теж підтверджує те, що національну єдність послабляють новітні електронні та супутникові системи, актуалізуючи питання про необхідність збереження національної ідентичності у світовому інформаційному просторі. Для визначення нової якості суспільних спільнот, що утворюються в інформаційній цивілізації, Ноам вводить поняття «теле-суспільство» – спільноту, яка не буде мати національної ідентичності [14].

Література, присвячена проблемам збереження національної ідентичності в період глобалізації мас-медійної сфери, поділяється на дослідження культурологічних та правових питань цієї проблеми.

Фіксуючи різні формати проявів національної ідентичності та спроб провідних ЗМІ (не тільки електронних, але й друкованих) сформуванню аудиторію, не означену проявами національної ідентичності, дослідники культурологічного спрямування вважають, що сучасні ЗМІ є прекрасними інструментами для утворення та підтримання так званих «уявних спільнот» (*imagined communities*), або, як зазначалося – «телеспільнот». Крім цього, ЗМІ є ідеальними засобами для зруйнування існуючої цивілізаційної парадигми та заміни її новою, інформаційною [15; 16].

Англомовна література, що висвітлює питання законодавчого захисту національної ідентичності в мас-медійній сфері, спирається на компаративні дослідження законодавств різних країн. Так, Е. Сміт у книзі «Національна ідентичність», зазначає, що європейське законодавство більшою мірою, ніж американське, захищає прояви національної ідентичності в інформаційному просторі Європи [17]. Але в той же час відзначається, що вперше з початку 90-х років підлягає серйозному сумніву національний характер комунікативних послуг [30].

У цілому, наявний масив англомовної літератури виявляє полярність думок дослідників проблеми захисту національної ідентичності в інформаційному просторі. Тез дві: глобалізація ЗМІ руйнує національну ідентичність аудиторії ЗМІ [17; 18], і глобалізація ЗМІ і захист національної ідентичності – це елементи однієї системи, які підсилюють один одного [19; 20].

Таким чином, мало хто на Заході ставить під сумнів зміну цивілізаційної парадигми, розбіжності є тільки на рівнях трактовки цього процесу. Література, яка досліджує процеси перерозподілу ринків у зв'язку з формуванням глобального мас-медійного простору, фіксує нові трактовки щодо факторів, що спричиняють глобалізацію. Так, Катц та Ведделл вважають, що глобалізація західних ЗМІ була спричинена технологічним вибухом, при цьому основна причина була у збільшенні пропускних потужностей ТБ каналів, щодо країн Центральної та Східної Європи – причина інтенсифікації мас-медійних про-

цесів та входження у світовий інформаційний простір – політичні та економічні зміни, рух від державного керівництва в інформаційній сфері до ринку [21]. Такої ж думки дотримуються й інші дослідники [6; 22; 23; 24]. При цьому, марксистський соціолог із Каліфорнійського університету в Сан-Дієго Герберт Шиллер наполягає, що «в ослабленні національних структур ЗМІ по світовому світі, включаючи Європу, винен культурний імперіалізм США, в особі американських ТБ-виробників та американського уряду» [24], а вже згадувана Елі Ноам вважає, що спроби національних ЗМІ утворити світовий мас-медійний простір – це цілком об'єктивна тенденція [25]. При цьому обидва дослідники зважають на наявність негативної тенденції одноосібного (або однопонаціонального) домінування в мас-медійному просторі.

Добою культурних війн називає перехідний період до панування інформаційної цивілізації Річард Болтон [26]. Саме жорстка конкуренція серед ЗМІ стане природним балансом у мас - медійному просторі, що формується, хоча умови перебування на ринку ЗМІ для різних груп фігурантів різні.

Література, яка аналізує місце окремих національних мас-медійних сегментів у структурі глобальної мас-медійної системи, пропонує кілька варіантів розвитку подій. Так, одна стратегія полягає у тому, що мас-медійний сегмент центрально- та східноєвропейського походження отримає потужні американські інвестиції і стане конкурентноспроможним, що збалансує інформаційний простір (таку стратегію ми спостерігаємо у створенні «Каналу «1+1» на пост-радянському мас-медійному просторі) [27]; інша стратегія полягає в поглинанні слабких сегментів більш потужними та перетворення простору на суцільний ринок інформаційної культури американського походження. [28; 29; 30].

Незалежність ЗМІ в пост-радянському інформаційному просторі не трактується західними дослідниками як основна проблема для мас-медійного пост-радянського простору. Це важлива проблема для медій колишніх тоталітарних держав, але нинішнього важливіше те, щоб, як вважає Роберт Карл Маннофф, ЗМІ в пост-радянських країнах «збільшили свою залежність від недержавних інституцій» [31]. Це допоможе скоріше перейти до громадського суспільства в цих країнах.

Безсумнівно, важливим для пост-радянських країн є формування відповідного правого забезпечення діяльності ЗМІ як частини світового інформаційного простору, подолання технічного відставання, належний рівень розвитку телекомунікаційної промисловості тощо. Майже всі західні дослідники аналізують негативні чинники відставання цього сектора світового мас-медійного простору та зважають на доволі агресивну ринкову стратегію, яку застосовують щодо цього сектора ЗМІ розвинених країн [13; 19; 21]. Кожен із таких чинників здатний зруйнувати національний інформаційний простір, що призведе до крайньої негативних наслідків для держави та суспільства. Консолідована дія вказаних факторів може мати катастрофічний фінал. Це розуміють і еспе-